

calment amb la tradició, el pes inestimable de les institucions i el treball dels especialistes, atorguen un relatiu empoderament als ciutadans a través dels seus discursos, empoderament de vegades reconegut i valorat en altres models de llengües amb contextos socials i polítics diferents.

En conclusió, l'obra que ressenyem fa un pas endavant, un pas ferm i vigorós, en el camí d'establir un equilibri entre, en primer lloc, la prescripció i la descripció; en segon lloc, la tradició i l'obertura; i, per últim, la formalitat, la semiformalitat i la informalitat. Les propostes suggerides pels autors poden conduir-nos d'una manera notable a superar aquesta cruïlla i arribar sans i estalvis a la nostra destinació: un català dinàmic, modern i inclusiu.

Jaume CLIMENT DE BENITO
Universitat de Klagenfurt

FUSTER, Joan (2023): *Escrits sobre el Tirant lo Blanc*. Estudi, edició i notes de Mireia Ferrando Simón. València: Publicacions de la Universitat de València, 354 p.

L'any 2022 es va celebrar el centenari del naixement de Joan Fuster (Sueca, 1922 - 1992), un dels intel·lectuals més rellevants del País Valencià i un dels escriptors en català, no cal dir-ho, més destacats de tot el segle XX. Aquest centenari va estimular nombrosos estudis i reflexions. L'Acadèmia Valenciana de la Llengua va declarar el 2022 Any Joan Fuster i va promoure tota mena d'activitats. Fuster no va amagar mai, tot el contrari, la seua predilecció pel *Tirant lo Blanc*. A diferència del *Curial e Güelfa*, una novel·la que no li va resultar mai tan atractiva, l'obra de Joanot Martorell l'entretenia i divertia enormement, i aquest vessant lúdic significava, en un text de ficció, tot un repte per a un escriptor que va ser més lector i analista d'assaig i d'història que no de faules. Però, sobretot, l'animava a plantejar (i plantejar-se) problemes sobre el món i les cultures medievals, sobre la societat valenciana del Segle d'Or i sobre la capacitat retòrica de la llengua d'aquells grans escriptors, homes (Vicent Ferrer, Ausiàs March, Roís de Corella) i dones (Isabel de Villena). Algunes de les pàgines més originals, saboroses i fresques —sense deixar de ser erudites, com ara indicarem— que s'han escrit sobre *Tirant lo Blanc* les devem a Fuster, que va saber aplicar la seua agudesa crítica a la millor novel·la de les lletres europees del segle XV.

La dedicació de Fuster al *Tirant* mereixia un estudi com el que ens presenta l'autora, madur, acurat, documentat i exhaustiu. Un treball acadèmic, però perfectament entenedor per a qualsevol lector curiós, com la mateixa obra del suecà, de qui mostra textos coneguts i molts que gairebé havien desaparegut d'escena, que els ordena, els comenta dins el context històric i biogràfic de l'autor, els anota, i deixa al remat que ens parlen, com ha de fer la millor crítica. Els textos de Fuster són assajos que mostren una fidelitat extrema cap a la novel·la i, com diu l'autora, «amerats d'una agudesa interpretativa privilegiada i d'una gran erudició», des del primer article que li dedicà, la «Hipòtesi sobre el *Tirant*» (1953), fins al darrer, les «Consideracions sobre el *Tirant*» (1991), publicat pòstumament en les *Actes del XIX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (1993). No és estrany, doncs, que el llibre de Mireia Ferrando Simón haja obtingut el Premi Joan Coromines d'Investigació Filològica, Històrica o Cultural (2023), que convoca la Societat Coral El Micalet amb la col·laboració de la Universitat de València. I és tot un encert que passe a formar part de la Col·lecció Càtedra Joan Fuster, que dirigeix la professora Carme Gregori, editada per Publicacions de la Universitat de València (amb la col·laboració de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana).

Ferrando Simón n'havia avançat algunes pàgines, en format d'articles previs, ara revisades i articulades al si d'un llibre que consta, després d'una breu Introducció, de dos parts ben diferenciades: una primera, d'estudi, que titula «“Un clàssic sense arnes ni pols”. Les aproximacions de Joan Fuster al *Tirant lo Blanc*» (p. 17-130); i una segona, «Escrits sobre el *Tirant lo Blanc*» (p. 131-328), que replega els articles de Fuster dedicats totalment o parcial a la novel·la, ara presentats, comentats, editats críticament i acuradament anotats. Acaba un *Epíleg*, que en realitat són les *Conclusions* de l'estudi, seguit de les referències bibliogràfiques i de l'índex onomàstic.

L'estudi consta de tres capítols. El primer, titulat «Història literària i cultural en Joan Fuster», fa una aproximació a la concepció fusteriana de la història cultural; emmarca la consideració per la literatura medieval entre motius d'obligació i ofici intel·lectual, i compromís cívic; i acota el cas de la seua atenció pel *Tirant* com un cas singular en molts sentits. En el segon, el més extens, examina cronològicament, en diferents contextos temporals, la gestació i l'evolució de «L'interés pel *Tirant*». Perioditza aquest interès tot mostrant una evolució del pensament crític al voltant de l'obra: «Les primeres reflexions (1947-1961): la modernitat formal i el rerefons ideològic», «Les lectures socioculturals (1962-1982): la recepció de la novel·la» i «Les darreres consideracions (1983-1991): els aspectes filològics». El tercer capítol, «L'aposta pel *Tirant*», presenta, finalment, una dialèctica fonamental: *Tirant* és un clàssic («clàssic entre els nostres clàssics») i, per tant, hauria de ser intocable, com una estàtua de bronze, pura i gèlida; tanmateix, justament la «idoneïtat» i les «raons» com a clàssic fan que el monument ressuscite com a símbol: «en el context repressiu del franquisme, Fuster pensava que el *Tirant* havia d'ajudar a recuperar la consciència nacional, a cohesionar i alhora a fer més visible la comunitat lingüística, tant de portes endins com de portes enfora, i a prestigiar la cultura pròpia».

En la segona part, l'estudiosa edita i anota els vint-i-sis textos de Fuster que ha pogut reunir i que s'ocupen monogràficament o parcialment del *Tirant*. Són gairebé dues-centes pàgines de contribucions, en alguns casos pràcticament desconegudes, i fins i tot algunes inèdites, donat que les fonts no són només bibliogràfiques (llibres, revistes, quaderns), sinó arxivístiques (fruit del treball a la Casa Fuster de Sueca), hemerogràfiques i audiovisuals. En realitat, els «Escrits sobre el *Tirant lo Blanc*» no són exclusivament sobre el *Tirant*. Com que la diversitat de formats d'escriptura d'aquests textos és àmplia —articles de revista, ponències, col·laboracions periodístiques, cartes, conferències, declaracions extenses—, i és tan heterogènia com gran part de l'obra fusteriana, s'elabora una proposta de classificació en quatre blocs: textos periodístics, articles erudits, textos amb referències d'interés i intercanvis epistolars. Tot sumat, es tracta d'una replega generosa de segurament totes les pàgines de l'obra de Fuster que dediquen almenys un comentari mínimament extens i substancial sobre el *Tirant*.

Tornem al segon capítol de l'estudi: «L'interés pel *Tirant*». Què en pensava Fuster, d'aquesta cimera de la nostra literatura? Per què li va suscitar continuadament aquest permanent «interés»? Era i és allò que no s'havia contestat mai i que no s'ha contestat encara. Ara bé, tot i que Ferrando Simón no dona una resposta única, és clar que adueix tots els materials a l'abast per poder fer-se'n ara una idea bastant clara al respecte. La resposta més contundent i rotunda a la pregunta adés formulada potser la dona l'autora una mica més endavant, a l'*Epíleg*, quan parla de les diferències entre «amor» (devoció, diríem) i admiració, a partir de l'exemple de la consideració de Gramsci per Dante. Gramsci admirava Dante, sense —òbviament— amar-lo. Fuster, poc amic de devocions, admirava *Tirant*. No el podia amar, en el sentit de venerar, perquè anava contra les seues creences —el seu tarannà il·lustrat— qualsevol classe de veneració; però l'admirava amb una certa «passió» irracional, si es vol (l'adjectiu és meu, no de l'autora). I per això li va dedicar mirades insistents «d'arqueòleg» (conclou Ferrando Simón), amb aquesta admiració fidel i constant, en forma de reflexions al llarg de tota la vida, cosa que no va fer amb els altres autors, medievals o no. És lamentable, assenyalava l'estudiosa, que aquestes reflexions no cristallitzaren mai en un llibre monogràfic, com el que Fuster va dedicar als sermons de Vicent Ferrer. Però aquesta manca vindria per una «consciència de no comptar amb les eines bibliogràfiques, tècniques i metodològiques per a emprendre un estudi aprofundit de l'obra». Aquest llibre *in fieri*, mai enllestit (no crec que Fuster el tinguerà mai al cap com a tal monografia), el podem gaudir ara, en tot cas, gràcies a aquest altre llibre factici de Ferrando Simón, i pense que potser de la forma fragmentada i polièdrica que Fuster haguera preferit.

El pensament de Fuster al voltant del *Tirant* no és una fractal que repeteix patrons o idees que es multipliquen geomètricament idèntics. Va evolucionant, però la veritat és que conserva una coherència i consistència al llarg de gairebé trenta anys. Personalment, sempre m'havia interessat el Fuster de les fognades genials al voltant del *Tirant*, l'escriptura que es planteja i ens planteja paradoxes a partir del judici crític de la modernitat vers el món antic: ingenuïtat, ressentiment, corrosió, reforma, irreverència; veritat vs frau, noblesa vs. vulgaritat, èpica vs. mediocritat, elegància vs. vodevil, lluita activa vs. enyo-

rament passiu, etc. Pense que puc confirmar, gràcies al llibre, que es tracta bàsicament del Fuster del primer treball, «Hipòtesi sobre el *Tirant*», publicat en *Pont Blau*, 11 (setembre 1953, p. 198-291), en un article que declara tret del seu «Diari de lectura» de 26 d'agost de 1952, que versiona després, amb canvi lleuger de títol, com a «Reflexions sobre el *Tirant*», publicat quatre anys més tard en *Figures de temps* (1957) (*Obres completes*, II. Barcelona: Edicions 62, 1969, p. 40-48) i reproduït també més tard, amb completa i lúcida introducció d'Albert Hauf, en *Misògins i enamorats* (Alzira: Bromera, 1995, p. 239-247). S'ha estudiat, per cert, en altres llocs com Fuster va entrar en contacte amb els exiliats de Mèxic que portaven la revista *Pont Blau* i, de retruc, amb el grup de Barcelona i Palma; i com a l'Hotel Formentor va coincidir amb Dámaso Alonso, del qual parlarem tot seguit.

Ferrando Simón facilita una edició doble d'aquest article, confrontant-hi amb tota cura les variants entre les dues versions, de 1953 i de 1957 (no significatives, però curioses). Se'n poden retallar algunes frases, a partir de la versió original de 1953:

Joanot Martorell i Martí Joan de Galba, al seu costat [de Cervantes], foren uns ingenus. L'atac al món cavalleresc, de la part de Cervantes, és obert, corrosiu, explícit: amb una punta de ressentiment. Hi ha sarcasme i, per tant, intenció reformadora, propòsit transcendent. En el *Tirant*, en canvi, tot és gratuït. En certa manera, es mostra tan despietat amb la cavalleria i els valors medievals com el *Quijote*; però la seua burla es queda en humorisme, no arriba mai a la sàtira. [...] Els dos escriptors valencians plangenten amb la cavalleria amb aquella desimboltura ambigua que usen els sagristans amb les coses d'església, irreverent per familiaritat més que per escepticisme. [...] El cavaller es converteix en ésser vulnerable, la casta escandalosament privilegiada s'incorpora al regne de la normalitat. I tot això, en una novel·la de cavalleries, com a tal novel·la de cavalleries, era un petit frau. Martorell i Galba no perden oportunitat d'enrolar llurs nobles personatges en peripècies còmiques o, almenys, vulgars. Tirant i els seus cavallers són, no hi ha dubte, gent estrènua... [...] Però, els autors del *Tirant* semblen tenir interès a adornar el transfons èpic amb escenes de vodevil. En veritat [...] Tirant és també un heroi vist pel seu ajuda de cambra. O per un company d'armes que no li guarda miraments. La seua mort [...] és d'una mediocritat infelïç, si hom la mira des de la tradició cavalleresca. [...] Cervantes es revolta contra tota una societat; els valencians comencen per no revoltar-se (i terminen per limitar el camp de llur burla a l'espectacle cavalleresc). Allò que en el *Quijote* és ferment revolucionari en el *Tirant* no passa d'esplai irresponsable. [...] Tot em duu a creure que Martorell i Galba eren, com Cervantes, uns hòmens desil·lusionats. *Tirant lo Blanc*, que encarna el moment de màxima esplendor de la literatura catalana, seria al mateix temps el llibre de la nostra decadència, el reflex d'una descomposició interior. [...] En el *Tirant* s'evoca, disfressada, la glòria del nostre passat: l'enyorança del que ja no és possible s'adapta a una perspectiva estètica, literària. El que cent anys enrere fou una realitat viscuda es converteix en un record amable. (Cervantes no enyora: lluita. El *Quijote* s'adreça contra les resistències del temps vell. I pledeja sabent per què.) (Fuster 2023: 138-145)

Podríem aplicar a aquestes frases un aforisme del mateix Fuster: «cada paraula ja és en si una perífrasi». Els adjectius hi són flaxos intuïtius, flames que s'esforcen per il·luminar la foscor nocturna de la confusió d'idees. En alguns casos, es tracta d'enunciats inflamats amb la seua retòrica assagista habitual, de discurs inacabat, fragmentat, lacònic, que juga amb la dialèctica, l'antinòmia i la contradicció per a asseverar interrogant. Trobem ací al Fuster més genuí, «en mànigues de camisa», com ell deia, rotund però alhora reticent a l'hora fixar unes conclusions definitives —les que es veu obligat a fer un treball acadèmic— a partir d'aquestes «hipòtesis». Jo supose que Fuster admirava les piruetes atlètiques i màgiques de Martorell, perquè veia que combinaven sense contradicció aparent els ideals bèl·lics, amorosos i religiosos amb un materialisme desmitificador, el del seu gust, i aquestes cabrioles impensades en el temps el divertien moltíssim, com sovint confessa. Potser en *Tirant* havia trobat una plasmació perfecta del que diu al *Diccionari per a ociosos*: que la unitat del Jo no és creïble si no és «a condició que incloga el reuma, el complex d'Èdip, l'orgasme» (el reuma de les lesions de l'heroi, l'Èdip d'Hipòlit amb l'Emperadriu, l'orgasme perllongat de la parella). Això no podia més que agradar al seu tarannà iconoclasta. Només cal llegir els adjectius replegats als articles del llibre amb els quals fulmina burles-

cament la seriositat de grans intel·lectuals valencians, com ara Joan Lluís Vives o Gregori Maians, imitant-los com a puritans enfrontats al *Tirant*.

El capítol que l'autora dedica a esta primera etapa, quan publica «Hipòtesi sobre el Tirant», és clarificador. Resulta molt interessant i important l'intercanvi epistolar de Fuster amb Martínez Ferrando a propòsit de les idees històriques en la primera versió de l'article. Martínez Ferrando pregunta, donat que troba la hipòtesi general de Fuster «depriment», si la manca d'un sentiment patriòtic d'arrels profundes entre els valencians podria relacionar-se amb la ironia o l'humor de Martorell, com a valencià, una ironia que no es produiria entre els catalans. Són observacions que engresquen Fuster, com explica molt bé l'autora, que tracta de contextualitzar el tema del diàleg plantejat (sobre problemes que sempre l'ocuparan), a partir de la manca de bibliografia historiogràfica i tirantiana, lamentada sincerament pel suecà (p. 58-62).

L'autora remarca igualment la impressió que li ha fet a Fuster la recent lectura del magnífic assaig de Dámaso Alonso, «*Tirant lo Blanc*, novela moderna», publicat un any abans (1951) en la *Revista Valenciana de Filologia*. No és estrany. No oblidem el catàleg de característiques «realistes» que Alonso enumera en *Tirant*: la «fragmentació positivista», l'humor escèptic (al bell mig d'un món unificat per la fe); el «positivisme», no exempt de «pedagogia científica»; l'«atmosfera de realitat», a vegades pròxima al reportatge modern; l'«evidència circumstancial» (ambients de nocturnitat, clima d'accions...); la «imatge de la vida diària»; l'aburguesament familiar de la cort; el vodevil en algunes escenes; el teatre grotesc, però també avançador de la novel·lística del XIX; en suma, el «realisme vitalista». Per a Alonso, la lluita que es planteja en la literatura de l'època entre tradició (formalització) i llibertat narrativa es decantaria en *Tirant* per una madura mescla. Tant *Don Quijote* com *Tirant* («la mejor novela europea del siglo XV», no dubta en afirmar el crític) són llibres que estan romputs pel mig entre idealisme cavalleresc i positivisme quotidià, però el que en *Don Quijote* és conflicte, en *Tirant* conviu —i és difícil explicar de quina manera, remata Alonso— sense contradicció aparent. Fuster treballava a partir d'idees, que expandia amb exemples i notes, amb unes tècniques recurrents que va descriure i analitzar Hauf al seu llibre d'estudi i antologia de textos sobre els clàssics valencians de Fuster (*Misògins i enamorats*. Alzira: Bromera, 1995, p. 33-34). Moltes de les impressions i de les pinzellades d'Alonso coincideixen amb les de l'article de Fuster, que fa servir un discurs més ambiciós històricament i culturalment, més especulatiu i retòricament més conceptual que el del poeta i crític castellà, on domina, al servei del bisurí incisiu del crític, l'expressió clara i denotativa (tot plegat, acadèmica).

En la segona etapa de les tres assenyalades per l'autora, Fuster orienta la seua «curiositat» pel *Tirant* cap al món de la recepció de l'obra, per a la qual van ser fonamentals, efectivament, les «lectoras egregias», com titula un article primerenc: a més de la valenciana Isabel de Lloris que apareix al colofó, la duquesa Isabel d'Este, la tsarina Caterina de Rússia. Hi caldria afegir les anònimes dames sabudes que Fuster citava sovint de *Lo somni de Gassull* i fins i tot les joves lectores per a l'educació de les quals desaconsellava la lectura de la novel·la el nostre més gran humanista, Vives (la qual cosa vol dir que, evidentment, la llegien, d'amagat o no). És significatiu —signe dels temps— que, com anota l'autora, el títol de l'article transformara, inadvertidament per a tots, «lectoras egregias» a «lectores egregias» durant molt de temps.

Als estudis de Martí de Riquer i els comentaris de Damaso Alonso (a més de la bibliografia bàsica dels bibliòfils valencians i dels historiadors, com ara Marinescu o Nicolau d'Olwer), s'hi afegirà després el llibre de Vargas Llosa, sorprenent per a tothom, donada la procedència de l'autor i la seua condició d'autor en castellà de ficcions dins del *boom* llatinoamericà. L'autora explica perfectament que la triada d'autors en castellà que repeteix Fuster (Cervantes, Alonso, Vargas Llosa), i que hem repetit després molts de nosaltres, formaria part d'un programa d'intent d'actualitzar l'obra de Martorell, fent-los servir d'altaveus per a afavorir la visibilitat i internacionalització de la llengua i la cultura catalanes. Fuster sabia que *Tirant* havia de fer el paper de divisa o emblema cultural, equivalent a les obres de Dant, Camões, Boccaccio o Cervantes, i per això convenia aprofitar el trampolí i pont del castellà com a llengua *major*, no minoritzada. Tanmateix, cal no oblidar que els assajos d'Alonso i Vargas Llosa s'avenien perfectament al caràcter assagístic de les aproximacions de Fuster; hi trobava justificació, sens dubte,

per a les seues mirades una mica acomplexades per no ser bastant erudites, a causa fonamentalment de la manca lamentable d'informació bibliogràfica. Tot sumat, serà fonamental per entendre l'evolució de les idees sociològiques de Fuster al voltant de la recepció de la novel·la, l'aportació que fa la triple redacció de la conferència, «Lector i lectures del *Tirant*», que Fuster va impartir el 1969 a l'Ateneu de València, dins d'un cicle programat pel cinqué centenari de la mort de Martorell (que es pensava aleshores que havia sigut en 1468). La publicació no es va fer mai, però Ferrando Simón posa de manifest, amb l'examen acurat dels tres textos —inèdits tots tres fins ara, procedents de l'arxiu de la Casa Fuster—, com l'autor de Sueca anava polint, matisant i incrementant les fonts i les notes, sense romandre mai bastant content amb una solució definitiva.

La tercera etapa detecta, a partir de la incorporació de Fuster a la universitat i del contacte amb els especialistes filòlegs i historiadors, un canvi cap al desig de completar més eruditament els seus coneixements sobre la novel·la amb llibres, treballs i converses. Tanmateix, i tot i la rectificació palesa i sincera de Riquer (1990), no anava a canviar les seues impressions, expressades des de feia molts anys, al voltant de la doble autoria de l'obra, ni el seu convenciment tenaç que entre el text llegat per Martorell (1465) i l'imprés (1490) hi hagué una o diverses mans o intervencions substancials, a més de la de Galba. Hauf ja va aclarir fa temps, amb conclusions rotundes i exemples de sobres, que les proves circumstancials adduïdes per Fuster al voltant dels dos llibres (en realitat dos impresos del mateix llibre) i d'una presumible doble redacció «no passen de meres conjectures i depenen de filigranes ameníssimes o, si ho preferiu, d'autèntiques *virgueries* erudites d'interpretació textual, potser només interessants en el context d'una novel·la detectivesca» (*Misògins...*, p. 21-22). Amb tot i això, Hauf respecta «les opinions, errades o no, d'un extraordinari lector de totes les obres més importants de l'època, dotat d'un enorme olfacte [...] i de la necessària intuïció per a llançar, encara que a vegades siga en el buit, unes teories o tentacles hipotètics que poden resultar utilíssims a la tasca erudita» (*ibid.*, p. 23).

Cal valorar, en conclusió, el mèrit de l'autora en donar a conèixer com a conjunt articulat les importantíssimes aportacions de Fuster —editades i inèdites— sobre el *Tirant*. Al capdavant, «són les hipòtesis de persones intel·ligents com Fuster, amb una visió intuïtiva de conjunt, les que fan avançar la ciència» (*ibid.* p. 23). El seu llibre és una important contribució a l'estudi de l'obra de l'escriptor suecà, però, a més a més, els lectors més exigents i els curiosos i estudiosos de l'obra de Joanot Martorell comptem ara amb un instrument crític de primer ordre per a avaluar la millor recepció crítica del *Tirant* durant la segona meitat del segle xx.

Havia deixat per al final el principi. Ara es dona molta importància als paratextos. Abans d'obrir el cos del llibre trobem una cita que compleix amb elegància el paper de la declaració de modèstia (*humilitas*) dins dels llibres clàssics, fent servir un possible aforisme (com tants dels aforismes fusterians) de Josep Palàcios, gran escriptor i, a més, col·laborador constant de Fuster, i en concret també a l'hora de dignificar l'obra (li devem, a ell i a Manuel Boix, la magnífica edició de l'obra en quatre volums luxosos [1979-1983]). La cita diu: «També dels clàssics és obligació suportar les insolències dels qui els reconeixem aquesta qualitat, des del temps». L'autora del llibre, Mireia Ferrando Simón, ens ensenya que tractar els clàssics com feia Fuster no eren «insolències» ni atreviments, sinó mostres de dedicació i ofici (*studium*), de digne i humil respecte, i també de rendida admiració. Tampoc no és impertinència, tot al contrari, adreçar-se a un clàssic medieval a través d'un clàssic modern com el mestre Fuster, com fa ella, sense estalviar esforços. Nova lliçó del savi Fuster a l'estudiosa i a tots nosaltres.

Rafael BELTRAN
Universitat de València